

„Dicső, igaz kor, hadd köszöntselek”

Kosztolányi Dezső: Lucifer a katedrán (1923)

Vajon melyik „igaz” kornak szól Kosztolányi gúnyos-keserű üdvözlése? Madách korának, a szabadságharc „dicső” eltiprásának, vagy a Trianon utáni felszabdalt Magyarország, a „felnegyelt népek” világának, vagy talán nekünk, a 21. század vad zűrzavarának? De Lucifer, a főtanár, a katedráról szólva átfogja évezredek történelmét, tér és idősíkok váltakoznak, népek jönnek, mennek, „századok múltanak el”, ám semmi, semmi sem változik!

Mielőtt az „örök hármast”, Lucifer, Ádám és Éva dialógusainak üzeneteit elemeznénk, szóljunk a negyedik főszereplőről, a költőről – Kosztolányiról. Kosztolányi írói mentalitása az 1920-as évektől változik, a szegény kisgyermek panaszából drámai vallomások lesznek. Az érett Kosztolányi kiábrándul a kommunista forradalomból, a háború értelmetlen, szörnyű vérengzéseiből, megundorodik a belső, kíméletlen kultúrharcoktól. Mindezt betetőzi Trianon igaztalan katasztrófája. Ars poeticája változik, a szavakkal való játék helyett, amelyet már haszontalannak érez, feltör belőle emberi és szociális érzékenysége, egy mélyről fakadó nemes eszmélkedés.¹ Ezért vállalja el a *Vérző Magyarország* című antológia szerkesztését, többek között Rákosi Jenő, Karinthy Frigyes, Herczeg Ferenc, Babits Mihály, Tormay Cecil, Krúdy Gyula, Tóth Árpád, Andrássy Gyula, Lajkó Károly, Jászai Mari, Schöpflin Aladár írásainak összegezését. „Szerepelnek itt klasszikusaink magyarságversei, a világirodalom és a világkultúra nevezetességeinek véleménye a magyarságról. Ezek az idézetek mind a magyarság szabadságszeretetét, hősiességét, az ország gazdagságát, szépségét és természetes egységét hangsúlyozzák. Az antológia koncepciójának is ez a lényege: bizonyítani, hogy az ország trianoni feldarabolása képtelenség.”² Az előszót Horthy Miklós írta. Kosztolányi tagja lesz a Magyar Írók Nemzeti Szövetségének, szerkeszti az *Új Nemzedék* Pardon rovatát, de mindvégig a *Nyugat* szellemiségét képviseli. Újságírói tevékenysége szenvedélyeket, politikai

MADÁCSY PIROSKA (1942) irodalomtörténész, Szegeden főiskolai tanár.

1 Vö. Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp., 1979, Akadémiai Kiadó, 92–95.

2 I. m. Kiss Ferenc, 93.

harcokat kavar, támadják itt is, ott is, a rágalom, a gyűlölet mindennapivá vált. Felismeri – „elvadult a világ”. „Közénk csempészték a mérget...” (Kiss Ferenc). Szakít a pártpolitikával és az *Új Nemzedékkel*. Újra az irodalom felé fordul.³ Átérzi az írástudók felelősségét.

Változását–lelki gyötrődését leveleiből is nyomon követhetjük. A húszas években többek között Reményi Józseffel és Juhász Gyulával levelezik. Reményivel, aki Amerikába menekült, és a szegedi költővel, aki legalább olyan távol van tőle, mint az idegenbe szakadt. „Ma már Amerikából kell figyelmeztetni bennünket egymásra, a közös és kedves múltunkra. Jövönk olyan bizonytalan és szomorú.”⁴ „Vidékről, távolról el se képzelheti, micsoda legendás szenvedésen ment át a magyarság a Balázs Bélák és Lukács Györgyök faji zsarnoksága alatt, hogy rongyolódott le apánk és anyánk, hogy jutott koldusbotra egész fajtánk, amíg a másik „választott” fajta, mely mártírosdit játszik és jelszókat harsog, milliókat szerzett és ma is kezében tartja az ország és irodalom sorsát.”⁵ Juhász Gyula a legjobb magyar írók közé tartozik, Kosztolányi ezt érzi és bizonyítja levelében. Csak az összefogás őrizheti meg a pusztulástól a magyarságot, „a nemzet jövője érdekében tenni kell, [...] vezetnünk kell, diktálnunk kell, élnünk kell szegény kis országunkban”.⁶

És elsősorban nem politizálni, hanem írni kell, ezt üzeni Juhász Gyulának is. Verses darabok, regények megírására készül, s közben könyvbírátaiban küzd a nyelv tisztításáért. A nyelv rontása – nemzeti veszedelem. „Minden fertőzet kapuja a napisajtó, ahol a magyar nyelv meghal, szórén-szálán eltűnik az idegen szók sokadalmában.”⁷ Ugyanakkor leveleiben filozofál, töpreng az örök emberi tulajdonságokon. Az emberi magatartás kiábrándította, életbölcseletében megkeseredett. Reményi alaptétele, amelyben a „jóságot tragikus erénynek” tartja, nem meglepő számára: „Aki jót tesz, és segít valakin, akár anyagi, akár erkölcsi módon, az a hatalmát érezteti azzal, aki a jótéteményt elfogadja, megalázza, kisebb vagy nagyobb mértékben, a segítségre szorulókat. A háládatlanság pedig az ő érthető bosszúja az erőssel szemben... Én is sok jót tettem. Rosszat soha. Azt tapasztaltam, hogy azok gyűlöltek leginkább, akiken segítettem...”⁸

Egy Tolnai Vilmosnak írt levelében (1922) már közelebb kerülünk a Madách-parafrazis alaphangulatához. A nyelvész tanár úrnak írt sorai udvariasak, ám ironikusak. A „szabad magyarok” és az európai műveltségű akadémikusok minden ellenkező véleménnyel szemben, ugyanazt a világot képviselik, és egyet

3 I. m. Kiss Ferenc, 112.

4 Kosztolányi Dezső Juhász Gyulának. Bp., 1920. febr. 15. In Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Bp., 1996, Osiris Kiadó, 433, 726. számú levél.

5 I. m. 433.

6 Uo.

7 Kosztolányi Dezső Zolnai Gyulának. Bp., 1920. dec., 760. sz. levél. I. m. 449.

8 Kosztolányi Reményi Józsefnek. Bp., 1921. Húsvét, 770. levél, 455.

kell érteniük abban, hogy a nyelv a leghatalmasabb és leginkább alkotó nemzeti erő!”⁹ „S bár Kosztolányi újszerű verseket ír, és az irodalomban újító forradalmárnak érzi magát, mégis *lelkében maradi, mert nem hisz az emberiség gyökeres haladásában.*”¹⁰ Ez az ambivalens magatartás, a magányosságérzés, az óriási zűrzavar, amely körülveszi a művészetben, irodalomban, az életben, meghatározza mentalitását. „El se képzeljük, hogy a trianoni béke milyen pusztítást visz végbe emberekben... Koporsókban fizetjük a jóvátételt...”¹¹ És mégis – ember küzdj...? Vagy bízza bízzál?

A *Véres Néró*¹² is ezt az ellentmondásos világgépet tükrözi. Összeomlott egy világ körülötte, így Néró dekadens korát idézi fel példaként. Hogyan bomlott fel a római birodalom? S mi vár az európai kultúrára? Foglalkozik „lélekkór-tannal” is, mi történik közben az emberekkel, a hatalomtól megittasult hogyan válik szörnyé vagy a hatalmától megfosztott örültté, az ártatlan gonosszá. De talán – a legvéresebb a tehetség nélküli becsvágy sorsszerű tragédiája.¹³ A pszichológiai és történelmi anyag között szoros a kapcsolat, így lesz a Néró történelmi hűségű és modern lélektani regény egyszerre. „A véres költő” közvetlenül a *Lucifer a katedrán* című mű előtt születik. Mindkettőben kirajzolódik az érett költő művészi világgépe, megváltozott ars poeticája. Fel kell fedni az emberi hitványság következményeit. Kiábrándultan közli – a romlott társadalom szűkségképpen szül aljas hatalmat.

Tudjuk, a *Nyugat* 1923-as száma Madách-émlékszám is, Madách születésének századik évfordulóján, a mű újraértelmezéseinek sorát adja. Gondolati elmélkedések, befogadás-esztétikai vallomások – esszék, törekvések a *Tragédia* megértésére. Ez az évfolyam szinte kimeríti a 20. század elején elhangzó fő kérdést: vajon mit ad az új század modern olvasójának Madách, aktuális-e még a mű, s hogyan tehetjük még inkább a magyar- és világirodalom szerves részévé a drámai költeményt? A 20. század eleji esszéista túljutott már a századforduló befelé forduló, dekadens életérzésén, az első világháború mély megrendülése az egyetemes tragédiák felé fordította. Az ez a század sem jobb, mint a többi „*déjà vu* élménye” visszatekintésre, átfogó szemléletre, felülemelkedésre készíti. Milyen is volt a 19. század? Összegző és ambivalens, haladást hirdetett, de a nyugtalanságot, harcot és bukást nem tudta feloldani. Remény csak az örök újrakezdésben van!¹⁴ A legkiválóbb írók, Karinthy Frigyes, Kuncz Aladár, Füst Milán, Babits Mihály írnak Madáchról tanulmányt, s a sor végén ott van Kosztolányié, a *Lucifer a katedrán*. Nem kétséges, ez a parafrázis kilóg a sorból, olyan,

9 Kosztolányi Tolnai Vilmosnak. Bp., 1922, 802. levél, 470.

10 Vö. Kiss Ferenc, i. m. 126–128.

11 Kosztolányi Reményi Józsefnek, 1922. máj. 25. I. m. 472, I. 804. levél.

12 Kosztolányi: *A véres költő*. Bp., 1922, Genius Kiadó.

13 Vö. Kiss Ferenc i. m. 126–128.

14 Lásd bővebben Madácsy Piroska: *A Nyugat Madách-képe*. In *A Tragédia üzenete a franciáknak*. Szeged, 2008, Madách Irodalmi Társaság, 127–140.

mint egy odacsapott tintapaca. Nesztek! Ezek vagytok ti, politikusok és költők, a belterjes romlás kórképében. A groteszkhez közelít és ismét játszik! De ez az egyfelvonásos játék veszélyes vizeken evez.

Mert honnan jön Ádám és Lucifer? Repülön a háborúból. Kosztolányi életéből, háború volt, majd béke, s nem tudja, mi volt rettenetesebb. Madách hősei szerepet játszanak, ám álarcuk mögött emberek, hús-vér figurák sodródnak az élet foglyaiként, sokszor holdkórosak, de bármikor lezuhanhatnak a háztetőkről. Kosztolányi játékában az álarc lehull, már nincsenek álmok, csak Lucifer professzor gúnyos tanítása, és látszólag ő győz.

A színi hatás érdekében a szerző az időpontot és a helyszínt rögzíti. Történik a Madách-ünnep évében, 1923-ban egy tanári szobában. A díszletek látszatra szokványosak – katedra, tanári asztal, amelyen vastag könyvek porosodnak. A falon kisebb nyitott kézikönyvtár és egy falióra. Nem megszokott viszont a katedra fölött Madách mellszobra, valamint a kisasztalon levő rózsaszín ernyős lámpa, a bőr fotelek és a kerevet.

Csak a játék közben vagy a befejezésben derül ki, hogy minden kisebb-nagyobb díszletnek funkciója van, kiteljesítik Madách és Kosztolányi üzeneteit. Miután a történet 1923-ban játszódik, a szereplők mindennapivá válnak, akár közülünk valók – Lucifer ördögi politikusként manipulálja Ádámot, Ádám mindenét elvesztett egyszerű polgár, Éva pedig a korabeli nőt képviselheti, nem „kékvér, de kékharisnya”.

Bár a színelőadás a jelent idézi, Madách szereplői a múlt történelmi tanulságait veszik sorba, Lucifer gúnyral és kacajjal, Ádám keserűen. Az ellenpontok visszatérnek: a fáraó a népet tette volna szabaddá – most a tudós vesz éhen, álmodó bukik – a forradalom tömegei miatt. Hát nem nagyszerű a vigadó, jazzt üvöltő sokaság, miközben az emberek egymás nyakát tiporják pénzért loholva. A trianoni békét Lucifer büszkén saját művének tartja. A controverse briliáns humorral utal *Az ember tragédiájára*, ugyanakkor keserű iróniával idézi a jelent. Olyan időszembesítésnek vagyunk tanúi, amely a befogadó olvasót és nézőt a játék részévé teszi. Háború helyett ördögi béke van most, a felnégyelt népek békéje.

A költőnek, azaz Ádámnak – alias Kosztolányinak, Madáchnak – nincs most se lakása, se pénze, se munkája. Az idősík nem a múltat, vagy a jelent, hanem a jövőt idézi. Ádám dolgozni szeretne – Lucifer álszent tanácsai a „legjobbak”: Tán tudós lehetnél. Doktor. Tanár – Igen, ezek a mesterségek garantált bukást jelentenek. Úgy tűnik, Ádám vagy Kosztolányi megint lépre megy – hisz „mindig ezért lobogtam: Közölni mással azt, amit tudok”. Csak egy probléma aggasztja – megélhetést biztosít-e a tanári pálya? Ó, Lucifer álságos válasza pofon egyszerű – akik ma dözsölnek, és dől hozzájuk a pénz: a nagyszerű jelen építői: a tudósok, a bölcselők, a tanárok. És a megvetettek és kivertek, a társadalom páriái – a kereskedők, az árdrágítók, a korruptak. Ádám már bizakodik: a jó a magasban, a rossz alant, ez a dicső, igaz kor, melyet köszönteni lehet. A tanári pályához azonban diploma kell. Diplomát nyomban, ördögi pecséttel ellátva,

Lucifer professzor adományozhat – emberbőrből. Mi is kell a diplomához? A vizsgázó egzakt tudása, két vizsgáztató tanár és a formáság, az a lényeg!

A vizsga újabb szarkasztikus jelenet, testet ölt benne múlt, jelen, jövő. A tárgy irodalmi, a szobor kapcsán maga Madách. A vizsgáztatók – Lucifer tisztos őszszakállú egyetemi professzor, több akadémia tagja, méltóságos úr, Éva csinos fiatal lány, nagy pápaszemmel, nem feminista, de akadémikus. A tárgyért Éva rajong, de Lucifer fanyalog. Szerinte: Madách jelentéktelen, kimerített témakör, bár van némi érdeme, csak bölcs, nem igazi poéta, nyelve fanyar, pesszimista, s az ember bukásáról szól, az ifjúságra rossz hatással van. Lucifer kérdéseivel részekre akarja osztani Madáchot, mint a jelen kritikusai, pesszimistára és optimistára, nyelvművészre és rajongóra vagy Faust-utánzóra. Ám Ádám nem enged – az égi szikra oszthatatlan. A játék drámaivá feszül. Lucifer a teremtő költészetet tagadta meg, Ádám tragikus hősként szavaival semmisíti meg. A „fényhozó” Lucifer csak rombol, alkotni és írni nem tud, „istentelen pimasz Ki nem meri bevalani magának, Hogy szép a szép és csúnya a csúnya”, unalmas, nagyképű – költők tragédiája. A szópárbajban Lucifer is élen jár – s idézi *Az ember tragédiájából* Ádám átváltozásait, jobbra-balra hajlongásait. Konklúziója – ő a konjunkturalovag! De Ádám válasza megkérdőjelezhetetlen: „Határtalan nagyság vagyok: az ember. Véres valóság és sírás: az ember. Igazság és hazugság: én, az ember.” Itt is érezzük – e pátozzsal teli kikiáltásban Kosztolányi gúnnnyal teli kétségeit. Lucifer veresége akkor lesz teljes, amikor Éva, a vizsgáztató szerepét elhagyva Ádám mellé áll. Hiába hánytorgatja fel Lucifer Éva árulásait, Éva Ádám, azaz Madách szószólója lesz. Újra a múlt, a régi lét idéződik fel, a sztregovai ősi kastély, ahol Madách írtarotta komor betűit az örök Éváról. A mostani Ádám vagy Madách a magyar költő: ő a megbocsátás és a jóság, az elmúlhatatlan eszme és erő.

Lucifer már nem bír maradni, elviselhetetlen ez az egymásra találás, ez a holmi „Madách ünnepség”, elmegy, de visszaszól, mert a végső győzelem az övé: három kötetben fogja bírálni Madáchot. Ő lángész lehet – de ördögi kritikus a lesz.

És a befejezésben megváltoznak a díszletek, az ablakon keresztül friss levegő áramlik a szobába: ki kell szellőztetni a port, a mérget. A vastag, régi könyveket a földre dobják. A kis asztról felgyúl a rózsaszín lámpa fénye, Ádám és Éva most nem a katedrán vannak, hanem leülnek a fotelekbe. „Mint egy sziget, olyan ez a szoba...” A hosszú álom mintha véget érne. „Harcok után most végre ébredünk...” Ám túl idilli a kép, túlságosan mesterkélte. A falióra dallamos zengése figyelmeztet, este van, és béke van. Igazán? A kintről behallatszó bronz harang roppant kondulása azonban a végtelen időt jelzi, a századok múlását. És az Éva kezében levő könyv is, Madách *Tragédiája* évezredekkel ölel át, az emberiség tragédiáját, melyben nagyok és kicsik, népek lehullanak majd ismét magasba szállnak. Úgy tűnik, „Be van fejezve a mű.” De Ádám idézete a szobor előtt ezt cáfolja. „A gép forog – s az alkotó pihen...”¹⁵ Az emberpár vár, maga

15 Az idézetek Kosztolányi: *Lucifer a katedrán* című művéből valók. In *Nyugat*, 1923, I. kötet, 152–160.

elé nézve hallgat. Lehetnek-e boldogok, becsületesek, szabadok, erősek – magukban, szegényen, Lucifer nélkül? S meddig?

A játék véget ért, a függöny lehullt, de a kérdések-kérdése ott vibrál a levegőben, Kosztolányi nem mondja ki, de sejteti, a nézők által újra és újra ismételve a kételyt: „Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!”

Kosztolányi is átéli újra és újra minden idegszálával Madách művét, amelynek valamennyien hősei vagyunk, akár akarjuk, akár nem. Szeretné a Madách-ünnepet tiszta szívvel ünnepelni, hinni az emberiség megváltásában, megváltozásában, de a jelen valósága nem engedi lelke felszabadulását. Madách Mózeséről írt színikritikájában (1925), nem sokkal tehát a *Nyugat*ban közzétett parafrázis után ezt írja: „Az ember tragédiája minden ízében, minden jelenetében azt a történelembölcseleti gondolatot sokszorozza, hogy az emberiségnek a földön való mozgása céltalan, az új politikai, társadalmi helyzetekért folyó tülekedése, vérontása hiábavaló, pályája puszta bukdácsolás egyik gödörből a másikba, a régi rosszból az új rosszba, a csőcselék mindig, egyformán aljas, megvásárolható, a kezdeményezőket megöli vagy elnémítja, a nagy tetteket megghiúsítja, haladás egyáltalában nincs, s boldogságunkat csak családunk körében vagy még inkább egyéni életünkben, egy perc lázában, önkívületében kell keresnünk.”¹⁶ Keserű szavak ezek, a küzdelem hiábavalóságát jelzik. Ugyanakkor tudjuk: ezt a véleményt cáfolja Kosztolányi teljes életműve, a költészet győzelme a kiábrándultság felett: a létezésnek értelme van, csak hinnünk kell benne.¹⁷

16 Kosztolányi: Madách: Mózes. In Kosztolányi Dezső: *Színház. Nyugat*, 1948, 98–100.

17 A tanulmány rövidített formában, előadásként elhangzott a XXI. Madách Szimpóziumon 2013-ban.